

Ю. І. Кохан

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Сенсотвірні функції морально-етичних та естетичних концептів воєнних щоденників Олеса Гончара

Кохан Ю. І. Сенсотвірні функції морально-етичних та естетичних концептів воєнних щоденників Олеса Гончара. У статті розглядаються морально-етичні та естетичні концепти щоденників Олеса Гончара воєнних років з погляду їх сенсотвірної функції. Виділено й проаналізовано основоположні для письменника етичні та естетичні концепти, репрезентовані в його воєнних щоденниках і пізніше актуалізовані в художній прозі.

Ключові слова: *щоденник, ідіостиль, концепт, мораль, етика.*

Кохан Ю. И. Сенсообразующие функции морально-этических и эстетических концептов военных дневников Олеса Гончара. В статье рассматриваются морально-этические и эстетические концепты дневников Олеса Гончара военных лет с точки зрения их смыслообразующей функции. Выделены и проанализированы основополагающие для писателя этические и эстетические концепты, представленные в его военных дневниках и позже актуализированные в художественной прозе.

Ключевые слова: *дневник, идиостиль, концепт, мораль, этика.*

Kokhan Iy. I. Sense forming functions of moral, ethical and aesthetic concepts of Oles Gonchar's military diaries. Moral, ethical and aesthetic concepts of Oles Gonchar's wartime diaries are examined in the article from the point of view of their sense creating functions. The author's fundamental ethical and aesthetic concepts, represented in his military diaries and later actualized in his fiction, are defined and analyzed.

Key words: *diary, idiostyle, concept, morale, ethics.*

Для входження у художній світ митця слова та глибшого його розуміння украй важливим є аналіз не лише текстів художніх творів, широко відомих читачеві, а й того матеріалу, який менше відомий читачькому загалу: чернеток, листів, щоденників. За останні роки посилюється інтерес дослідників до письменницьких щоденників, особливо тих, які були недоступними читачам та науковцям. Як пише у передмові до тритомного видання “Щоденників” Олеса Гончара дружина письменника Валентина Гончар, нині в українській літературі спостерігається щоденниковий бум [6:5]. Вихід друком щоденникових записів українських письменників спричинив відтак появу великої кількості досліджень цього жанру мемуарної літератури — статей, дисертацій, монографій. Більшість цих розвідок мають літературознавчий характер і присвячені, зокрема, жанровим особливостям щоденників, їх композиції, поетиці. Мова щоденникових записів досліджувалась меншою мірою. З мовознавчих праць можемо назвати роботи М. Степаненка, В. Галич. Однак мова «Щоденників» О. Гончара недостатньо досліджена з погляду вияву рис ідіостилу письменника, репрезентованих у написаних пізніше художніх творах. Зважаючи на пильну увагу письменника до проблем моралі, питань духовності, вважаємо за доцільне розглянути такий складник мови воєнних щоденників Гончара, як морально-етичні та естетичні концепти з погляду їх смислового напо-

внення та актуалізації в подальшій літературній творчості. Особливість щоденника як жанру, на думку Н. Ландар, полягає в тому, що він “має більшу історико-документальну цінність, залишаючи позаду навіть мемуари з їх глибиною та філософічністю” [7].

Морально-етичні та духовні проблеми стали концептуальними для творчості письменника. Його увагу до цих питань засвідчують ще щоденникові записи часів війни. Саме у воєнний час, на грані життя й смерті, перед людиною особливо гостро постають питання добра і зла, справедливості й несправедливості, вірності й зради, гріха й чесноти. Пізніше це знайде художнє відображення у прозі Гончара.

“Книга “Катарсис”, видана у 2000 році, — пише Леся Степовичка, — що містить записи подій 1942–1945 років, є безцінним свідченням вільного, ще не обтяженого догмами советської системи мислення, імпресіоністичної манери письма, ушляхетненого, витонченого відтворення особистісних вражень та спостережень життя на війні, мінливих відчуттів та переживань, що було властиве молодому О. Гончару” [8]. Морально-етичні та естетичні концепти є важливим складником як загальної концептосфери, так і концептосфери художнього світу письменника.

Предметом нашого аналізу стали такі концепти, як *душа, віра, Батьківщина, жінка*. Особливість вираження означених концептів зумовлена

специфікою організації жанру щоденників. Чи не найголовнішою його рисою є смислова пунктирність, означена найзагальнішими семантичними контурами, уся глибина яких відома лише їх авторові. Це зумовлює і особливості вираження відповідних концептів.

Одним із важливих концептів не лише в українській, а й загалом у слов'янській концептосфері є *душа*. Це досить складне релігійно-філософське поняття, яке означає і власне людину, і її внутрішній світ, і одну з трьох її сутностей разом з тілом та духом. Наприклад, «Філософсько-релігійний словник» тлумачить це слово як «життєвий принцип індивідуального існування, нематеріальна сутність, якій властиво усвідомлювати, мислити і вільно діяти». Це слово не раз знаходимо в записах щоденника. У записі від 1 травня 1944 року фразеологізмом з компонентом *душа* автор передає свій пригнічений психічний стан, спричинений тугою за Батьківщиною й поганими передчуттями: «О Родина! Наверно, не вернуться мне обратно (*душа предчувствует*), иначе почему так тяжело?» [5:62]. Моральним кредо письменника була духовна чистота. На це звернув увагу Володимир Бурбан, який зазначив: «У «Щоденниках» О.Гончара вражає якась [...] серафічна чистота і, сказати б, цнотливість духовного настрою автора» [2]. Саме слово *душа* стає головним конституентом морального кредо Гончара (запис 28 липня 1944 року): «Все годы, сколько помню, я провел в тяжелой борьбе, [...] защищая крепость, имя которой — я, чистота моей души. [...] Душа моя сверкала, как золото на солнце. Она была юна, чиста, прекрасна» [5:68]. Зрештою, майже через чверть століття слово *душа* в романі «Собор» синонімізується з поняттями *храм*, *собор* і стане основою безсмертного афоризму «*Собори души своих бережить*». Щоправда, в романі автор позбавляє слово *душа* власне сакрального змісту, надаючи йому головним чином значення кращих морально-етичних рис людини. Аналіз же вживання слова *душа* і пов'язаних з ним слів на позначення інших релігійних понять у воєнних щоденниках Гончара дає підстави говорити, що автор вкладає у нього не лише загальнолюдський, а й релігійний смисл, оскільки не раз, прямо чи опосередковано, говорить про свою релігійність: «Плыл (через Дніпро — Ю.К.) и думал о Боге. Придется ли снова вернуться на родное Левобережье» [5:41]; «Я религиозен. Я верю в Бога» [5:68]; «Остается одна минута (до початку бою — Ю.К.) Началось! Боже, помоги нам!» [5:69]; «Как-кая-то высшая сила сохраняет меня» [5:69]; «Да поможет мне Бог в новом неизвестном краю, как помогал раньше. Помню я днепровские молитвы» [5:97]. Крім того, автор уживає вислови релігійного походження на позначення потойбічного життя (*лучший из миров, царство покоя и справедливости*), для відтворення жорстокості бою чи суворості пейзажу (*страшный суд*).

Таким чином, наведений матеріал дає підстави говорити про такий концепт, як *віра* у «Щоденниках» О. Гончара періоду війни. Наприклад,

слово *фанатизм*, яке в мовній практиці позначене негативною конотацією, у «Щоденниках» набуває сенсу «віра» і, відповідно, позитивної конотації: «Мадьяры от старого до малого — как только обстрел — падают на колени и молятся, молятся. Разбираю только одно: *Езуш-Марья*. Мне нравятся их *фанатизм*» [5:78]. Щоденник засвідчує болісну реакцію майбутнього письменника на зруйновані церкви у Відні: «*Соборы, святые соборы* тоже в зияющих ранах» [5:107]. Однак, як нам видається, не можна говорити про віру Гончара, відбиту в «Щоденниках», як про віру глибоко релігійної, воцерковленої людини. Це радше віра молодого чоловіка, солдата, який, зіткнувшись із жахіттями війни, вважає її породженням диявола, а життя, відповідно, — Божим даром.

«Щоденники» засвідчують нерозривний зв'язок їх автора з Батьківщиною, що демонструє неодноразове вживання ним цього слова. Гончар наповнює цей концепт як широким змістом — уся країна, Радянський Союз, так і Україна, власне, Батьківщина автора: «Вот он, передний край нашей *Родины*» [5:67]; «Всем хочется увидеть далекую, незабытую, незабываемую *Родину*» [5:112]; «*Родина* 21 ноября. Мороз и солнце» [5:125]. Однак, будучи українцем, автор говорить про Батьківщину і саме як про Україну: «Я не жалею, если погибну в бою, это все-таки лучшая из смертей — погибнуть за *Родину*, за *Украину*» [5:40]. Цей приклад демонструє смислове наповнення концепту *Батьківщина*, яке дещо суперечить тогочасним ідеологічним канонам, згідно з якими, солдати воювали, віддавали життя за Батьківщину в широкому сенсі, без національно-територіальної конкретизації. Національно маркованими елементами наповнюється концепт *Батьківщина*, коли О. Гончар про рідний край пише рідною мовою: «Привіт вам, голубий Дніпро, білі вишневі сади і ясне сонце моєї України!» [5:62]. І в російськомовних записах слова *Дніпро*, *Лівобережна Україна*, *Задніпров'я* стають маркерами на позначення Батьківщини: «Сегодня переправились на понтонах через *синий Днепр*. Прощай, *Левобережная Украина*, здравствуй, *синий Днепр* и *Заднепровье*» [5:41]. Невід'ємним від Батьківщини для автора є рідне слово: «Важко добувати насущний хліб, та краще вже буду надриватись на каторжанських роботах (у полоні — Ю.К.), ніж торгувати *моїм ясним, моїм співучим українським словом!*» [5:27].

Поняття *Батьківщина, рідний край* у «Щоденниках» О. Гончара утворюють дихотомію з концептом *чужина*: «Тоска, тоска невыносимая! Не могу дышать *чужим воздухом*»; «...светит сквозь облака *чужая луна*» [5:107]. Означенням *чужий* автор характеризує реалії, які об'єктивно мали б нейтрально сприйматись органами чуття мовця, безвідносно до місця його перебування, однак у сприйнятті автором їхні назви набувають негативного забарвлення.

Чи не найуживанішим концептом, який функціонує в мові щоденників, є концепт *жінка*. Сам по собі цей концепт навряд чи можна вважати морально-етичним чи суто естетичним. Але він

становить сукупність низки концептів, серед яких виділяємо як морально-етичні, так і естетичні. Як пишуть казанські дослідниці А. Амінова та А. Махмутова, «...концепт «жінка» [...] являє собою проєкцію стереотипних уявлень про жінку й чоловіка як носіїв соціально приписаних якостей і властивостей, що сформувались на основі статевих, родинних, естетичних та інших функцій» [1]. Названі автори пропонують такі оціночні параметри, як «зовнішня людина» та «внутрішня людина», що, відповідно характеризуються такими аксіологічними ознаками, як фігура, обличчя, хода, з одного боку, та душа, внутрішній світ, характер — з іншого. Як уже говорилося вище, О. Гончара турбували насамперед проблеми моралі, тому здебільшого в його «Щоденниках» жінка виступає як носій певних моральних рис. Надзвичайно важливим для Гончара складником концепту *жінка* є поняття моральної чистоти, вірності. Він записує в щоденник слова чернігівської дівчини-партизанки: «Я *еще девушка*, я имею жениха и *жду* его. Кончится война, я буду иметь еще семью и детей. Я не хочу отдать свою жизнь лысому избалованному развратнику». І далі авторський коментар: «Она, ясно, права. Есть и такие девушки» [5: 87–88].

Споетизованим символом дівочої цноти у «Щоденниках» стала українська народна назва пролісків — *небовий ключ*. Саме цю словосполучку О. Гончар уживає, передаючи в щоденнику свої важкі враження від листа коханої дівчини, яка написала, що не буде берегти своєї цноти: «От Люси получил тяжелое письмо, ответ на мою исповедь о «грехах». Она говорит, что берегла для меня «*небовый ключ*» Украины, а теперь вынуждена будет отдать его другому» [5: 105]. Пізніше до назви *небовый ключ* письменник звернеться, створюючи жіночі образи, навіть епізодичні, в «Прапорноносцях» або новелах про останній період війни.

Закликом до вірності звучить побачений автором напис на танку, скорочена цитата з відомого вірша К.Симонова: «Едут танкисты с белой лирической надписью на танке: «*Жди, я вернусь*» [5:87]. Ці та інші записи про вірність стали підґрунтям, на якому з'явився нетлінний вислів із «Прапорноносців» про найбільшу красу — красу вірності. Важливість для автора вірності як аксіологічної риси засвідчує запис від 26.06.1945: «Видел австрийский фильм «Immensee». Он, наверняка, оставит след в моей душе на всю жизнь. Высокопоэтическая картина о *человеческой верности*» [5:107]. Не випадково В. Галич називає одним із основних мотивів «Катарсису» мотив любові й вірності в екстремальних обставинах війни [3].

У майбутньому О. Гончар не раз звертатиметься до теми жіночої вірності, створивши образи Віруньки в «Соборі» та Софії Іванівни в «Твоїй зорі», де вірність жінки виявляється у чеканні чоловіка. Автор актуалізує концепт *вірність*, апелюючи безпосередньо до образу Ярославни, героїні «Слова про Ігорів похід», ім'я якої стало крилатим словом і символом жіночої вірності, або до

прецедентної ситуації зі «Слова...»: «Микола підводиться з лавки, робить для розминки кілька вільних помахів руками, потім каже задумливо:

— На добраніч тобі, Вірунько. Вітаю твоє класичне *чекання*. Вітаю в тобі *Ярославну*, що *сумувала колись на валу*. [...] Коли я бачу жінку в любові, у святості *чекання*, мені хочеться вклонитися їй» [4, т.7:15]; «— Не хвилюйтесь, Сонно-сонечко, — каже їй Заболотний. — *Ждіть і не тужіть на валу*» [4, т.7:318].

Концепт моральної чистоти також знаходить художній розвиток у прозі Гончара. Юрій Брянський («Прапорноносці») не сприймає непристойних жартів гвардії лейтенанта Сагайди про дружину одного з бійців: «— Так от знай, Шовкун, — каже він, позіхнувши, — твоя Килина взяла собі приймака. Міліціонера! [...]»

— Що ви, товаришу гвардії лейтенант... Не може цього бути... У нас і міліції нема поблизу. Вона вся в Гайсині. Сагайда думає.

— Однаково, зв'язалася з бригадиром, — каже він. — Бригадир привіз їй соломи, а вона йому за це...

— *Годі тобі*, — *спиняє, морщачись, Брянський*» [4, т.1:69–70]. Судячи з тексту «Щоденників», названий вище епізод з художнього твору має за основу реальний випадок, зафіксований автором в одному із записів: «Из Родины одному пишут — *жена вышла за милиционера*» [5:77]. Цей прояв жіночої невірності привернув увагу О. Гончара і знайшов подальший розвиток у художньому тексті.

Концепту *вірність* протиставляються концепти *зрадливість*, *розпуста*. Говорячи про розпусту, автор послуговується широко вживаними в час війни словами та висловами: *ППЖ* (походно-полевая жена), *німецька вівчарка*: «Вчера был женский праздник, вакханалии *ППЖ*, анекдоты»; «Ходили через генералов двор. Девушка в белом платье с собакой. *ППЖ*»; «То мороз, то оттепель, влажный ветер с моря. «*Немецкая овчарка*» [5:51]. Останній вислів ужито без зв'язку з описуваними подіями. Це своєрідне вкраплення, можливо, почуте чи згадане автором і зафіксоване, щоб не втратити. Трапляються у «Щоденнику» також нецензурні слова на позначення розпусних жінок: «Коли я прийшов, вони (спекулянти — Ю. К.) лежали покотом в саду управителя й пиячили при місяці. *Бл...дюжка* (скорочення наше — Ю. К.), покинута німцями й перекуплена ними на деякий час, співала їм пісеньки» [5:22]; «Вообще женщины тут (у Будапешті — Ю. К.) намного более зависят от набитых пенгами карманов, чем в провинции. [...] Ходят в резиновых накидках в эту дождливую погоду — розовых, белых, голубых. Мы так и прозвали его: «Город голубых *б...*» (скорочення автора — Ю. К.) [5:115].

Така аксіологічна ознака, як жіноча краса, подається автором у тісному зв'язку з внутрішнім світом жінки, нерідко протиставляючись йому, стаючи ознакою розпусти: «У місті (Харкові — Ю.К.) зараз не побачиш некрасивої дівчини. Вони або в Германії, або загинули з голоду... Лишилися одні *красиві*,

куплені німцями за пайок хліба» [5:22]; «Одна русская красавица учительница. Обижается, что солдаты ее называют немецкой курвой. Уехала, а мы нашли фото — она с паршивым фрицем» [5:97]; «Женщины (в Угорщині — Ю. К.) красивые и жалкие, готовые продать свои ласки. Хорватка Лиза знает все пошлости и вульгарности на русском, и немецком, и других языках» [5:108].

В іншому записі поняття краса синонімізується з поняттям байдужість: «Красивые соборы (у Кіровограді — Ю. К.) и женщины, одетые, как парижанки, и не смотрящие на нас в обмотках»

[5:52]. Тобто слова краса, красива, красуня, усупереч їхній семантиці, у багатьох записах набувають негативної конотації.

Таким чином, проаналізований матеріал з воєнних щоденників О. Гончара дає підстави твердити, що вони демонструють пильну увагу письменника до морально-етичних проблем ще за часів його фронтової молодості. Це, зокрема, знайшло мовне вираження в актуалізації й неодноразовому звертанні автора до низки морально-етичних та естетичних концептів у подальшій художній прозі.

Література

1. Аминова А. А. Аксиологические особенности концепта «женщина» в русском, английском, татарском языках [Электронный ресурс]. / Аминова А. А., Махмутова А. Н. Режим доступа : http://old.kpfu.ru/fil/kn1/win/kn1_4.htm
2. Бурбан В. «Книга буття» українського письменника ХХ століття («Щоденники» Олеся Гончара) / Володимир Бурбан // Дзеркало тижня. — № 27 (555). — 16—19 липня 2005. [Електронний ресурс] Режим доступа : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/14_lipnya_minulo_10_rokiv_vidtodi,_yak_ne_stalo_olesya_terentiyovicha_gonchara_kniga_buttya_ukrayins.html
3. Галич В. М. Публіцистичність щоденникових записів Олеся Гончара воєнних років [Електронний ресурс] / Галич В. М. Режим доступа: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=114>
4. Гончар О. Т. Твори : в 7 т. / О. Гончар — К. : Дніпро, 1987—1988.
5. Гончар О.Т. Катарсис / О.Гончар .– К.: Український світ, 2000. — 136 с.
6. Гончар О. Т. Щоденники : у 3 т. Т. 1 (1943—1967) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В. Д. Гончар. — К. : Веселка, 2002. — 455 с.,
7. Ландар Н. І. Становлення жанру щоденника: російсько-українська парадигма / Н. І. Ландар // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство : міжвузівський збірник наукових статей. Вип. 16. — К. : Освіта України, 2008. — С. 380—385.
8. Степовичка Л. Роздвоєність письменницької свідомості як феномен тоталітарної доби (роздуми про життя і творчість О. Гончара) [Електронний ресурс] Режим доступа : <http://www.dniprolit.org.ua/archives/1525>.